

The Scope of the Abstract Concept of "Contemplation" in the Semantic Framework of Nahj al-Balagha Based on Categorization Theory

 Elham Baboli Bahmeh*¹

¹ Ph.D in Arabic Language and Literature, Department of Arabic Language and Literature, University of Kashan, Kashan, Iran.

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	An understanding of contemporary semantic methodologies and their applicability to religious texts allows readers to gain deeper insights into the layers of meaning derived from the speaker's intent; however, not all modern semantic approaches are suitable for religious texts. Categorization, a topic within cognitive linguistics, investigates how vocabulary expands semantically through radial network theory in discourse contexts, focusing on "text semantics" by exploring different textual layers. The radial network centers around a core meaning known as a prototype. This study analyzes and critiques the abstract notion of contemplation within the semantic framework of Nahj al-Balagha by employing a descriptive-analytical methodology alongside a synchronic semantic perspective that emphasizes relational semantics. Since contemplation is classified as one of human cognitive actions, understanding its associated semantic network is crucial. Findings indicate that in Nahj al-Balagha, contemplation can be examined through both direct and indirect approaches, with componential analysis showing variability based on specific instances. Foresight and considerations about life's end are central meanings for both contemplation and management. These terms embody abstract concepts within their contexts, acquiring referential significance, especially in "management of martyrs" and "management of eunuchs." The adaptability of contemplation reflects its fluidity in meaning, while the lexical expansion of management surpasses that of contemplation, existing within consensual and oppositional clusters. Keywords: <i>Nahj al-Balagha, Semantics, Categorization, Prototype, Contemplation.</i>
Received: 09/11/2024	
Accepted: 24/12/2024	

Cite this article: Baboli Bahmeh, Elham (2025) *The Scope of the Abstract Concept of "Contemplation" in the Semantic Framework of Nahj al-Balagha Based on Categorization Theory.*, The Quarterly Journal of Lisān-i mubīn, Vol 17, New Series, No 61, Autumn, 2025,; pages 53-81.
DOI: 10.30479/lm.2024.20330.3723

Authors retain the copyright and full publishing rights.

Published by Imam Khomeini International University.

This article is an open access article licensed under the [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License \(CC BY NC\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

***Corresponding Author:** Elham Baboli Bahmeh

Address: Ph.D. Candidate of Arabic Language and Literature,
Department of Humanities, University of Kashan, Isfahan.

E-mail: baboli.elham.yahoo.com

Introduction

Nahj al-Balagha is the primary source for understanding Imam Ali's framework focused on character-building and civilization based on Islamic principles. It contains key expressions crucial to the book's conceptual structure and transmission of Imam Ali's core ideas. The concept of contemplation is significant within its semantic system and worldview due to its epistemological dimension and roots in human cognition. Despite its significance, the concept of contemplation in Imam Ali's framework has not been thoroughly explored. This research investigates "contemplation" within Nahj al-Balagha using categorization theory, identifying core meanings and their relationships to other meanings based on proximity and inclusion criteria. "The semantic feature theory not only delineates the components of each meaning but also demonstrates how components change due to shifts in word meanings" (Mokhtar Omar, 2006 M, P 102). In this approach, categorization considers the prototypical meaning or prototype as the criterion for linguistic elements, "serving as a hypothetical concept regarded as the most salient unit of a semantic domain" (Safavi, 2007 M, P106) It forms the foundation for inferring conceptual relationships between words in a semantic network.

Given the dynamism of religious texts and the concept of contemplation, researchers have focused on this area. For example, Farideh Amini's (2022 M) study on the root "dabbara" in the Holy Quran explores how schemas of force, motion, and process contribute to the semantic expansion of this root, although its content does not overlap with the present research. Similarly, Nasrollah Shameli and Farzaneh Haji Ghasemi's (2017 M) study on the meaning of "seeing" in Nahj al-Balagha's sermons, based on frame semantics, reached semantic frames such as visual-perceptual, understanding, thinking, and even different frames from the verb "ra'a" (to see).

In light of the importance and necessity of this research, the main body of the article proceeds based on answering three key questions:

How is the core or prototype in the abstract concept of contemplation determined within the semantic framework of Nahj al-Balagha?

What concepts are entailed by the semantic expansion of contemplation in Nahj al-Balagha based on the radial network model?

On which new meanings are the inclusive and metaphorical extensions resulting from the flexibility of the core meaning applied?

Methodology

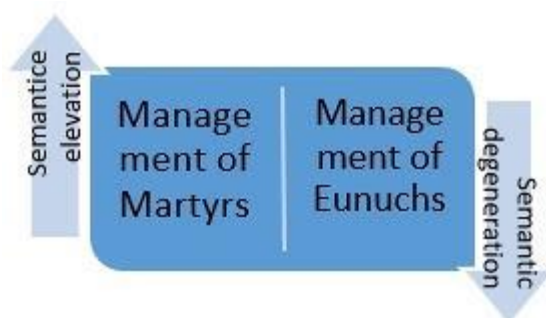
The analysis of Nahj al-Balagha's semantic system reveals that Imam Ali did not restrict his expression of the abstract concept of contemplation solely to its derivations from "dabar." Instead, he elaborated on this notion using various words, phrases, and sentences. Thus, within Nahj al-Balagha's worldview, contemplation represents a cognitive process that encompasses a series of vocabulary. While this research does not primarily focus on "contemplation," it aims to analyze Nahj al-Balagha through the lens of categorization theory, which explores semantic expansion via radial networks. The objective is to delineate the semantic network, conceptual relationships, and extended meanings associated with contemplation about its prototype meaning. This study prioritizes uncovering the semantic network of contemplation through content analysis as its main criterion, although attention to content may vary in intensity. Utilizing a library-based data collection method alongside a descriptive-analytical approach and a synchronic semantic perspective, it focuses on co-

hyponymy and contextual collocation along a horizontal axis. The research seeks to identify the core or prototype meaning of contemplation within Nahj al-Balagha's semantic framework while illustrating its semantic expansion according to the radial network model. Furthermore, it will articulate new meanings arising from the flexibility of core meaning across two dimensions: inclusive and metaphorical expansion.

Results

The application of categorization theory to the semantic framework of Nahj al-Balagha has resulted in a new semantic network derived from its internal context, highlighting the text's dynamism. Research on the abstract concept of contemplation indicates that when this concept is discussed, the term itself is not definitive; instead, it represents an abstract idea based on acquiring key semantic components such as "foresight and end-of-life consideration," which constitute its core meaning. Additional meanings emerge from this concept's flexibility. In Nahj al-Balagha's linguistic context, contemplation varies according to specific instances. Thus, both positive and negative connotations are inferred within consensual and oppositional clusters, along with an expansion of core meaning focused on inclusive and metaphorical dimensions that reflect fluidity in interpretation.

A comparison between "contemplation" and "management" reveals that both share an equal core meaning; however, "management" has diverged significantly from this core and undergone more modifications than "contemplation." From a word-centric viewpoint, metaphorical expansion applies solely to "management," whereas "contemplation" advances through inclusive expansion. Moreover, when "management" departs from its abstract definition, it aligns with contrasting semantic categories. The term "contemplation" pertains specifically to believers but is designated for them alone; conversely, "management" relates more closely to God's governance and other negative connotations. The concept of contemplation within Nahj al-Balagha experiences both elevation and degradation across various contexts. The lowest point of degradation correlates with "management," while peak elevation is articulated through the active form of "contemplation."

The semantics surrounding Nahj al-Balagha illustrate a significant expansion in the meaning of contemplation. This adaptability of core meaning produces various interpretations, including "the contemplator," "the contemplation of believers," "the contemplation of martyrs," and "the management of hypocrites." Additionally, terms like "scheming," "lack of insight," and "managing affairs" emerge as new meanings. Distinctions among these interpretations manifest through both inclusive and metaphorical expansions; for instance, "scheming" and "lack of insight" represent metaphorical extensions relative to the core meaning, while other meanings align more closely with prototype status.

Furthermore, dominion and command are elastic interpretations derived from the essence of management. The notion of contemplation in Imam Ali's discourse oscillates between abstract non-referential qualities and concrete referential attributes, particularly evident in contexts such as "the management of martyrs" and "the management of eunuchs." This fluidity highlights the dynamic nature of language in conveying complex ideas, allowing for a rich tapestry of meanings that reflect the depth of Imam Ali's thoughts and teachings within the context of Nahj al-Balagha. The interplay between these meanings enriches our understanding of contemplation as a multifaceted concept.

Conclusion

The primary objective of this research is to outline the scope of the abstract concept of "contemplation" within the semantic framework of Nahj al-Balagha based on categorization theory. Investigations reveal that the research background has no overlap with the subject matter under discussion, which can be explained through the following studies:

The 2013 article "The Semantic Domain of Contemplation in the Holy Quran" did not focus on central meaning, substitution relationships, or opposition. Instead, it examined contemplation about specific words, emphasizing its association with believers while categorizing polytheists, hypocrites, and disbelievers as examples of its negative form (lack of contemplation). In contrast, the present research, drawing on Imam Ali's words, considers contemplation to encompass both groups. Additionally, the 2017 thesis "Al-Muṣṭalaḥ al-Qur'ānī al-Tadabbur – Anmūdḥajan – Dirāsah Muṣṭalaḥiyyah" analyzed substitutes for contemplation in the Quran and does not overlap with this research. In the 2022 article "Visual Schemas and Their Role in the Formation of Radial Networks: A Case Study of the Root 'Dabbara' in the Holy Quran," the authors, relying on the morphological derivatives of this lexical entry, believe that the schemas of force, motion, and process are active in the semantic expansion of this root. The content of this work has no overlap with the present research. Studies on the concept of contemplation in the Quran have not explored the polysemy and semantic chain related to this abstract idea, focusing instead on contextual synonymy. Since contemplation is a human cognitive act, outlining its radial network and deducing its lexical scope from Imam Ali's discourse in consensual and oppositional clusters enhances the significance of this subject. This exploration emphasizes both inclusive and metaphorical expansions, contributing to a deeper understanding of contemplation within the broader semantic framework.

Conflict of Interest

The author states that there is no conflict of interest associated with this research.

گستره مفهوم انتزاعی «تدبر» در دستگاه معنایی نهج البلاغه براساس نظریه مقوله‌بندی

الهام بابلی بهمه^{*}

^۱دانش‌آموخته زبان و ادبیات عربی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله:	آشنایی با روش‌های معناشناسی جدید و امکان‌سنجی کاربست آن‌ها بر متون دینی، خواننده را به شناخت عمیق‌تری از لایه‌های معنایی متن که ریشه در قصد متکلم دارد، رهنمون می‌کند؛ البته تمام روش‌های نوین معناشناسی قابلیت تطبیق بر متون دینی را ندارند. مقوله‌بندی یکی از مباحث زبان‌شناسی شناختی است که بسط معنایی واژگان را تحت عنوان نظریه شبکه شعاعی در بافت کلام بررسی می‌کند و به‌نوعی با واکاوی و آنالیز لایه‌های مختلف متن، بر «معناشناسی متن» متمرکز است. شبکه شعاعی پیرامون یک معنای هسته شکل گرفته که از آن، به پیش‌نمونه یاد می‌شود. پژوهش پیش رو می‌کوشد با روش توصیفی تحلیلی و رویکرد معناشناسی هم‌زمانی به بافت زبانی، مفهوم انتزاعی تدبر را در دستگاه معنایی نهج البلاغه در قالب نظریه مقوله‌بندی با تکیه بر معناشناسی رابطه‌ای نقد و تحلیل کند. از آنجاکه تدبر در زمره افعال شناختی انسان محسوب می‌شود، شناخت شبکه معنایی مرتبط با این مفهوم، حائز اهمیت است. نتایج پژوهش نشان داد در متن نهج البلاغه، مفهوم‌شناسی تدبر به دو روش مستقیم و غیرمستقیم قابل بررسی است و تحلیل مؤلفه‌ای تدبر با تکیه بر شروط لازم، برحسب مصادیقش متغیر است. آینده‌نگری و فرجام‌اندیشی معنای کانونی تدبر و تدبیر است. این دو واژه، علاوه بر مفهوم انتزاعی در بافت زبانی، ماهیت ارجاعی گرفته و این امر، در «تدبیر شهدا» و «تدبیر خواجگان» به اوج می‌رسد. انعطاف‌پذیری مفهوم تدبر دال بر سیالیت معنا دارد. از طرفی، بسط واژگانی تدبیر نسبت به تدبر بیشتر است. شبکه معنایی این مفهوم انتزاعی، در دو خوشه معنایی توافقی و تقابلی، و توسیع شمولی و مجازی نسبت به معنای مرکزی قرار دارد.
دریافت:	
۱۴۰۳/۰۸/۱۹	
پذیرش:	
۱۴۰۳/۱۰/۰۴	
کلمات کلیدی: نهج البلاغه، معناشناسی، مقوله‌بندی، پیش‌نمونه، تدبر.	

استناد: بابلی بهمه، الهام. (۱۴۰۴). گستره مفهوم انتزاعی «تدبر» در دستگاه معنایی نهج البلاغه براساس نظریه مقوله‌بندی، فصلنامه علمی لسان مبین، سال هفدهم، دوره جدید، شماره ۶۱، پاییز ۱۴۰۴، ص ۸۱-۵۳.

DOI: 10.30479/lm.2024.20330.3723

حق مؤلف © نویسندگان.

ناشر: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)

* - نشانی پست الکترونیکی (نویسنده مسئول): E-mail: baboli.elham@yahoo.com

۱. مقدمه

معناشناسی ترکیبی یا توصیفی به عنوان شاخه‌ای از زبان‌شناسی شناختی که در نفی روش‌های فرهنگ لغتی است، مبنای مسیر معناشناسی را بر تحلیل و آنالیز متن قرار داده و به نوعی بر «معناشناسی متن» متمرکز است. از این رو، فهم متون دینی براساس چنین روش‌هایی، امکان شناخت ابعاد پنهان و درک عمیقی از لایه‌های معنایی این متون را فراهم می‌کند. درباره امکان‌سنجی این رهیافت‌ها بر متون دینی مطالعاتی صورت گرفته است؛ از جمله پژوهش‌های قرآنی ایزوستو که با تطبیق بعضی روش‌های معنی‌شناسی نوین بر متن قرآن، نشان داد که گفتمان قرآنی، گفتمانی پویا بوده، و اینکه این نوع نگرش‌ها برای شناخت کارگاه معنایی متون دینی اسلامی ابزاری کارآمد هستند. نهج البلاغه به عنوان نماد اصلی برای آشنایی با منظومه فکری امام علی(ع) که رسالت انسان‌سازی و تمدن‌سازی را براساس مبانی اسلام به عهده دارد، حاوی تعبیری بوده که در ساخت مفهومی این کتاب شریف، و انتقال اندیشه اصلی امام(ع) و گستره واژگانی ایشان، نقش اساسی دارد. از طرفی، «توجه به نقش سازنده و محوری گفتمان‌ها در شناخت و الگوهای تحلیل اندیشه‌های حاکم بر آن‌ها و همچنین ظرفیت بالای متون دینی» (ر. ک: بلاوی و ماهوزی، ۱۳۹۸ ه. ش، ص ۳۷۰)، دلیلی بر کاربست مطالعات زبان‌شناختی بر این متون است.

بررسی مفهوم «تدبر» در فرهنگ لغت‌های مورد استناد زبان عربی نشان می‌دهد که به طور کلی از «تدبر» به آینده‌نگری و فرجام‌اندیشی یاد می‌شود (در بدنه اصلی مقاله اشاره خواهد شد). این مفهوم، به دلیل بعد معرفتی آن، و اینکه ریشه در نوع شناخت بشری دارد، در دستگاه معنایی نهج البلاغه و جهان‌بینی حاکم بر آن، اهمیت فراوانی دارد. بنابراین، تمرکز بر این گونه مفهوم‌های انتزاعی که مصداق خارجی ندارند، کاشف معناهای دقیق‌تری است که از دید کسانی که با پیش‌فرض‌ها و تکیه بر شواهد، صرفاً نگاهی لفظ محور به چنین مفهوم‌هایی داشته‌اند، مغفول مانده است. بررسی دستگاه معنایی نهج البلاغه بر این مهم دلالت دارد که امام علی(ع) برای بیان این مفهوم انتزاعی، صرفاً به تدبر و مشتقات صرفی حاصل از «دبر» بسنده نکرده؛ بلکه با استفاده از واژگان، تعبیرها و جمله‌های دیگری، مفهوم تدبر را پیش برده است. در نتیجه، در جهان‌بینی حاکم بر نهج البلاغه، تدبر در یک فرایند شناختی، زنجیره‌ای از واژگان را شامل می‌شود. البته محوریت پژوهش حاضر پرداختن به مفهوم «تدبر» از این زاویه نیست؛ بلکه پژوهش پیش رو بر آن است تا با بررسی متن نهج البلاغه در پرتو نظریه مقوله‌بندی که بسط معنایی واژگان را تحت عنوان شبکه شعاعی بررسی

می‌کند، شبکه معنایی، روابط مفهومی و معناهای توسیعی مرتبط با مفهوم انتزاعی تدبر را در راستای معنای پیش‌نمونه ترسیم کند. در این جستار شیوه گردآوری داده‌ها و اطلاعات، کتابخانه‌ای با روش توصیفی تحلیلی است، و با رویکرد معناشناختی توصیفی [هم‌زمانی] و تمرکز بر روابط هم‌معنایی و هم‌آیی بافتی در محور افقی، در تلاش است تا به سؤالات زیر پاسخ دهد:

در دستگاه معنایی نهج البلاغه، هسته اصلی یا پیش‌نمونه در مفهوم انتزاعی تدبر چگونه مشخص می‌شود؟
بسط معنایی مفهوم انتزاعی تدبر در نهج البلاغه براساس الگوی شبکه شعاعی چه مفاهیمی را به دنبال دارد؟

توسیع شمولی و مجازی حاصل از انعطاف معنای مرکزی، بر کدام معانی جدید تطبیق داده می‌شوند؟

۱-۱. پیشینه پژوهش

با بررسی‌های صورت‌گرفته، پژوهش‌هایی درباره مقوله‌بندی با محوریت شبکه‌های معنایی انجام شده است که تکیه بیشتر این آثار بر دلالت‌های معنایی واژگان در زبانی خاص و تا حدودی قرآن بوده است که از ذکر پیشینه مرتبط با بخش نخست صرف‌نظر می‌شود. ازطرفی مطالعاتی درباره تدبر در قرآن و معناشناسی نهج البلاغه نیز صورت گرفته است. در زیر، مهم‌ترین تحقیقات مرتبط با موضوع مورد بحث، بیان می‌شود:

صدیقه لبانی مطلق (۱۳۹۱ه.ش) در پایان‌نامه «معناشناسی شر از منظر نهج البلاغه» حوزه معنایی این مفهوم را با دلالت درون‌زبانی و برون‌زبانی تبیین می‌کند و باور به انتزاعی بودن این مفهوم ندارد. سیدمهدی لطفی و محمد رضا ستوده‌نیا (۱۳۹۲ه.ش) در مقاله «حوزه معنایی تدبر در قرآن کریم» براساس اصل مقوله‌بندی، مرکزیت معنا، روابط جایگزینی و تقابلی پیش‌نرفته‌اند؛ بلکه حوزه معنایی تدبر را با توجه به هم‌نشینی با واژه‌ای خاص، بررسی کرده‌اند. چنین به‌نظر می‌رسد که بر باهم‌آیی تدبر با مؤمنان تأکید دارند، به‌نوعی تدبر را صفت مؤمنان قرار می‌دهند و مشرکان، منافقان و کافران، مصداق صورت منفی تدبر (بی‌تدبیری) می‌شوند. پژوهش حاضر با تکیه بر کلام امام علی (ع)، مفهوم تدبر [صرف‌نظر از لفظ] را شامل هر دو گروه می‌داند که در ادامه خواهد آمد.

روح‌الله محمدعلی‌نژاد (۱۳۹۴ه.ش) در مقاله‌ای با عنوان «تدبر در فهم قرآن» با تفکیک میان تدبر و تعقل، تفکر و تذکر، همچنین ارتباط نداشتن / بی‌ارتباطی مشتقات «دبر» نشان داد که نگرشی بر مبنای

معناشناسی شناختی با محوریت اصل مقوله‌بندی ندارد؛ بلکه هدف نویسنده روشی برای فهم درست آیات قرآن بوده است.

خالد بن عثمان السبت (۲۰۱۶م) در کتاب «الخلاصة في تدبر القرآن الكريم» علاوه بر معنای لغوی و اصطلاحی تدبر، با رویکردی فقهی و تفسیری به معنای شرعی آن و رابطه تدبر با تفسیر، تأویل، بیان، استنباط، فهم و تفکر و همچنین انواع و شروط تدبر پرداخته است. در واقع، وی نگرشی کلاسیک به مفهوم تدبر دارد و براساس رویکردهای نوین زبان‌شناسی پیش نرفته است.

ایمان بوغانم و فضیله قرار (۲۰۱۷م) در پایان‌نامه «المصطلح القرآنی التدبر أنموذجا دراسة مصطلحية» نمونه‌هایی از جانشین‌های تدبر را در متن قرآن بررسی کرده‌اند و هیچ‌گونه هم‌پوشانی با پژوهش حاضر ندارد.

نصرالله شاملی و فرزانه حاجی‌قاسمی (۱۳۹۶ه.ش) «شبکه شعاعی معنای 'دیدن' در خطبه‌های نهج البلاغه بر پایه معناشناسی شناختی قالبی» با تکیه بر فعل «رأی» و براساس نظریه فیلمور به قالب‌های معنایی همچون دیداری‌ادراکی، فهمیدن، پنداشتن و حتی قالب‌های معنایی متفاوت از فعل «رأی» رسیده‌اند. فریده امینی (۱۴۰۱ه.ش) در مقاله «طرح‌واره‌های تصویری و نقش آن در شکل‌گیری شبکه شعاعی مطالعه موردی ماده 'دبر' در قرآن کریم» با تکیه بر مشتقات صرفی این مدخل واژگانی، باور دارد که طرح‌واره‌های نیرو، حرکت، فرایند و... در بسط معنایی این ریشه فعال هستند. مضمون این اثر، با پژوهش پیش رو هیچ‌گونه هم‌پوشانی ندارد.

بررسی پیشینه مرتبط با تحقیق نشان می‌دهد که مفهوم انتزاعی تدبر در منظومه فکری حاکم بر نهج البلاغه تاکنون واکاوی نشده است. ازطرفی، مطالعات درباره مفهوم تدبر در قرآن، چندمعنایی و زنجیره معنایی مرتبط با این مفهوم انتزاعی را در سطح واژه و محتوا با محوریت هم‌معنایی بافتی بررسی نکرده‌اند؛ بنابراین از آنجاکه تدبر در زمره افعال شناختی بشر قرار می‌گیرد، ترسیم شبکه شعاعی آن و استنباط گستره واژگانی این مفهوم از بطن کلام امام(ع) بر اهمیت موضوع مورد بحث می‌افزاید.

۲. بحث و بررسی

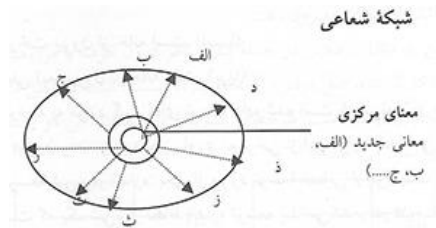
۲-۱. نظریه مقوله‌بندی

ازجمله حوزه‌های مطالعاتی معناشناسی ترکیبی با تکیه بر معناشناسی متن، بررسی معانی متعدد یک مدخل واژگانی است که از آن به چندمعنایی واژگان یاد می‌شود. این معانی باید ارتباطی نظام‌مند با

همدیگر داشته باشند تا مرز چندمعنایی و هم‌نامی مشخص شود و این دو در یک قالب تعریف نشوند. در این زمینه، «در زبان، به بعضی واژه‌ها برمی‌خوریم که به‌خودی‌خود از چند معنا برخوردارند. این مسئله را چندمعنایی و چنین کلماتی، واژه‌های چند معنا نامیده می‌شوند» (پالمر، ۱۳۸۷.ش، ص ۱۱۵). ازطرفی، نوع دیگری از چندمعنایی وجود دارد که «یک صورت زبانی به دلیل هم نشینی با صورت‌های دیگر، معانی متفاوتی می‌یابد که برای اهل زبان معانی مختلف آن واژه به حساب می‌آیند» (صفوی، ۱۳۸۳.ش، ص ۱۱۳ - ۱۱۴). صفوی این نوع از چندمعنایی را که در بافت زبانی معنا پیدا می‌کند، چندمعنایی ترکیبی یا انتخابی می‌نامد که در زمره مشترک لفظی محسوب نمی‌شود.

این «انعطاف‌پذیری معنا و ارتباط معانی گوناگون واژه‌ها، موجب شد که زبان‌شناسان شناختی معنا را به صورت شبکه‌ای در نظر بگیرند. در این شبکه یک معنای مرکزی وجود دارد که دیگر معانی، پرتو و شعاع‌های آن معنا هستند. در شبکه شعاعی، دسته‌ای از مفاهیم داریم که نسبت به یک معنای مرکزی یا پیش‌نمونه تشکیل یافته‌اند» (قائمی‌نیا، ۱۳۹۰.ش، ص ۳۱۲). البته انعطاف‌پذیری و پویایی مطرح‌شده در این نظریه را نباید به معنای نادیده گرفتن قصد متکلم و تطبیق متن بر مبنای نسبی‌گرایی مطرح‌شده در هرمنوتیک دانست؛ بلکه در این نوع نگرش «محوریت بر قصد متکلم است و تلاش مخاطب بر کشف قصد اوست» (فراملکی، ۱۳۸۰.ش، ص ۲۰۴). در واقع، پویایی بدین معناست که «واژه‌ها در بافت و سیاق‌های مختلف در برابر مفهوم‌سازی گوناگونی قرار می‌گیرند و واژه این قابلیت را دارد که در برابر مفهوم‌سازی‌های مختلفی قرار بگیرد. مفهوم‌سازی‌هایی که یک واژه می‌تواند در برابر آن‌ها قرار بگیرد، با یکدیگر بی‌ارتباط نیستند و به تعبیر زبان‌شناسان شناختی، یک شبکه شعاعی را تشکیل می‌دهند» (قائمی‌نیا، ۱۳۹۰.ش، ص ۵۳).

بر این اساس، برای شبکه شعاعی «ساختاری مدور متصور می‌شود که مفهوم پیش‌نمونه در کانون آن قرار می‌گیرد و سایر معانی که هریک با این مفهوم کانونی تفاوت دارند، در فواصلی از کانون روی شعاع این دایره قرار می‌گیرند» (افراشی، ۱۳۹۵.ش، ص ۳۸). نمودار شبکه شعاعی با استناد به کتاب معناشناسی شناختی قرآن از قائمی‌نیا ترسیم می‌شود:

نمودار (۱): شبکه شعاعی (۱۳۹۰ه.ش، ص ۷۷).

نمودار فوق نشان می‌دهد که «توسیع معنایی»^{۱۰} به دو صورت امکان‌پذیر است: توسیع شمولی و توسیع مجازی. توسیع شمولی: گاهی از معنای مرکزی با تغییرات جزئی معنای دیگری را به دست می‌آوریم. این معنای، معنای مجازی نیستند؛ بلکه در دایره معانی حقیقی قرار می‌گیرند» (قائم‌نیا، ۱۳۹۰ه.ش، ص ۷۶) و «با معنای کانونی پیوند خورده‌اند» (توکل‌نیا و حسومی، ۱۳۹۷ه.ش، ص ۲۵). «توسیع مجازی: نوع دیگر توسیع معنایی، درمورد معنای مجازی وجود دارد. در این صورت، معنای جدید از دایره معانی حقیقی خارج می‌شوند» (قائم‌نیا، ۱۳۹۰ه.ش، ص ۷۶). در موضوع مورد بحث، معنای توسیعی مفهوم انتزاعی تدبر در دو سطح شمولی و مجازی بررسی می‌شود.

پیش‌نمونه در اصل مقوله‌بندی جایگاه ویژه‌ای دارد، «معنی‌شناسانی چون راش و همکارانش روش استفاده از پیش‌نمونه‌ها را برای توضیح مفاهیم معرفی می‌کنند و به عقیده آن‌ها مفهوم واژه‌ها را می‌توان در مقوله‌ها و سطوح مختلفی طبقه‌بندی کرد» (صفوی، ۱۳۸۳ه.ش، ص ۷۴). پیش‌نمونه «در اصل یک مفهوم فرضی است که شاخص‌ترین واحد فرضی یک حوزه معنایی در نظر گرفته می‌شود. فرض کنید برای پرنده بودن مؤلفه‌های معنایی [+ پریدن]، [+ بال]، [+ پر]، [+ نوک]، [+ تخم‌گذار]، [- گوشت‌خوار] در نظر گرفته شود؛ مثلاً درمورد پرنده‌ها، آن پرنده‌ای فرضی است که بال و پر دارد، نوک دارد، نه خیلی کوچک است و نه خیلی بزرگ، پاهای خیلی بلندی ندارد، ماهی و جانوران بزرگی مثل خرگوش و بره را شکار نمی‌کند، چنگال ندارد، شنا نمی‌کند و از همه مهم‌تر، تخم‌گذار است و پرواز نمی‌کند. اگر این ویژگی‌ها به‌عنوان مفهوم یک پرنده فرضی باشد، این پرنده فرضی برای حوزه معنایی پرنده‌ها، پیش‌نمونه محسوب می‌شود و کبوتر یا گنجشک نزدیک‌ترین پرنده به پیش‌نمونه هستند» (صفوی، ۱۳۸۶ه.ش، ص ۱۰۶).

در این نوع نگرش، مقوله‌بندی معیار عناصر زبانی را معنای کانونی یا همان پیش‌نمونه می‌داند که آن را پایه و اساس استنباط روابط مفهومی واژگان دیگر در شبکه معنایی قرار می‌دهد. از مبانی نظری فوق، چنین استنباط می‌شود که با تمرکز بر مؤلفه‌های معنایی هر واژه یا مفهومی، می‌توان عضو کانونی را با توجه به

کسب بیشترین مؤلفه‌های معنایی مشخص کرد؛ عضو کانونی‌ای که محوری‌ترین عنصر تعیین کننده در بحث مقوله‌بندی است تا براساس آن، دیگر معانی واژه، در کسب مؤلفه‌های نزدیک به این عضو مشخص شوند. این شاخص‌ها لزوماً در همه اعضا یکسان نیستند؛ اما باید حداقل‌هایی را داشته باشند تا در زمره واژه یا مفهوم اصلی قرار بگیرند. در این رابطه آمده است: «نظریه مؤلفه‌های معنایی تنها به ترسیم مؤلفه‌های هر معنا بسنده نمی‌کند؛ بلکه همچنین نشان می‌دهد که چگونه مؤلفه‌ها به‌خاطر تغییر معانی کلمه‌ها اضافه یا حذف می‌شوند» (مختار عمر، ۱۳۸۵ ه.ش، ص ۱۰۲). حال، پژوهش پیش رو، با تکیه بر کلام امام(ع)، در تلاش است تا ظرفیت چندمعنایی تدبر را نشان دهد و با تحلیل مؤلفه‌ای این مفهوم، سرنمونه را مشخص کند.

۲-۲. مفهوم انتزاعی تدبر در دستگاه معنایی نهج البلاغه

بررسی ابعاد مختلف خطبه، نامه و حکمت‌های نهج البلاغه بر این مهم دلالت دارند که مفهوم انتزاعی تدبر به دو روش مستقیم و غیرمستقیم در مطالعه هم‌زمانی و با رویکرد توصیفی قابلیت بررسی را دارد. در روش مستقیم از تدبر و دیگر مشتقات صرفی «دبر» استفاده شده که محوریت اصلی مقاله پیش رو است. در روش غیر مستقیم، دو صورت را در پیش می‌گیرد:

نخست: کارکرد نسبی واژه‌های دیگر در محور ترکیبی و هم‌آیی بافتی بیان‌کننده مفهوم تدبر هستند؛ یعنی تصریح به واژگانی در سیاقی خاص مد نظر است.

دوم: محتوای سیاق بدون توجه به واژه یا واژگانی خاص بر مفهوم تدبر دلالت دارند که پرداختن به روش غیرمستقیم از ظرفیت مقاله حاضر خارج است.

با توجه به تکیه پژوهش پیش رو بر کشف شبکه معنایی مفهوم تدبر، می‌توان گفت که تحلیل محتوایی معیار اصلی است؛ با این تفاوت که میزان توجه به محتوا شدت و ضعف دارد. در روش نخست که با محوریت تدبر و مشتقات آن، پیش می‌رود تمرکز بر محتوای هم‌سو با معنای پیش‌نمونه و مسئله انطباق، بیانگر دو خوشه معنایی توافقی و تقابلی از مفهوم تدبر بوده است.

درباره تحلیل معنایی واژگان، زبان‌شناسان چهار نوع بافت را مهم دانسته‌اند: «بافت زبانی، بافت عاطفی، بافت موقعیتی و بافت فرهنگی» (مزیان، ۱۳۹۴ ه.ش، ص ۶۲-۶۳). در این رویکرد، بافت زبانی^{۱۴} متن، اهمیت فراوانی دارد. این امر به‌منزله نفی دیگر بافت‌های کلام نیست؛ بلکه برای تبیین مفهوم انتزاعی تدبر، بافت زبانی

نهج البلاغه با تمرکز بر روابط هم‌آیی بافتی در محور افقی و تعیین گستره معنایی همه مفاهیم اعم از انتزاعی و عینی کافی است.

۲-۱. روش نخست: تصریح به واژه تدبر و تدبیر و دیگر مشتقات صرفی آنها

تدبر در زبان عربی از ریشه «دبر» است. این ریشه به همراه مشتقات صرفی دیگرش ۶۶ بار در خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج البلاغه به کار رفته است که بیشترین بسامد آن به ترتیب در خطبه‌ها، حکمت‌ها و بعد نامه‌های حضرت امام (ع) است. «دبر» در صورت‌های اسمی [مصدری و اسم فاعلی] و فعلی در متن نهج البلاغه استعمال شده است. در بررسی‌های صورت‌گرفته، صورت فعلی ثلاثی مجرد از این ریشه مشاهده نشده است؛ اما ثلاثی مزید [باب‌های افعال، تفعیل، تفاعل، تفاعل و استفعال] بیشترین فراوانی را داشته‌اند. با توجه به محوریت بحث، از پرداختن به چندمعنایی مدخل واژگانی «دبر» صرف نظر می‌شود؛ بنابراین از باب‌های افعال، تفاعل و استفعال که رابطه معنایی با مفهوم تدبر ندارد، چشم پوشی می‌کنیم. با این حال، سه باب مذکور بیشترین هم‌پوشانی معنایی را با ریشه اصلی دارند. دو باب تفعیل و تفاعل نیز که بی‌ارتباط با معنای مدخل اصلی واژه نیستند، به دلیل قرابت معنایی در یک زمره قرار می‌گیرند.

از آنجاکه «تدبر بر وزن تفاعل و این هیئت برای مطاوعه تفعیل است؛ بنابراین حقیقت معنای تدبر حصول مفهوم تدبیر و اختیار آن مفهوم است» (مصطفوی، ۱۹۷۱، ج ۳، ص ۱۹۴)؛ یعنی تدبر صورت تحقق‌یافته تدبیر است. در «لسان العرب» تدبیر به معنای «ژرف‌نگری در نسبت آنچه که عاقبت امر به آن برمی‌گردد» (ابن منظور، ۱۴۱۴ه، ج ۴، ص ۲۷۳) و تدبر به معنای «اندیشیدن در عاقبت امور» (همان) آمده است. با توجه به دو تعریف فوق و مقید کردن «النظر في عواقب الأمور» به «على الوجه المحمود منها» و «بمعرفه الخیر» در متون کلاسیک (فرهنگ لغت‌ها)؛ واضح است که اندیشیدن در عاقبت امری، در راستای کشف حقایق و تشخیصی درست و محتاطانه عمل کردن است که لازمه این نوع تشخیص، ژرف‌نگری و ارزیابی دقیق است.

ذکر این نکته ضروری است که مبنا، مفهوم عام تدبر است و در این زمینه، فرهنگ لغت‌های مورد استناد و اعتماد زبان عربی بررسی شده است. از این رو، با توجه به قیود موجود، جامع‌ترین معنا به عنوان پیش‌نمونه انتخاب شده است. از طرفی، ذکر اختلاف‌های جزئی تدبر و تدبر برای این موضوع حائز اهمیت نیست؛ زیرا هر دو در پیش‌نمونه قرابت معنایی دارند. بر این اساس که تدبیر همان صورت تحقق‌یافته تدبر است.

دقت نظر در معنای لغوی تدبیر و تدبیر نشان می‌دهد که همه معناه‌های مفروض که از آن‌ها به مؤلفه‌های معنایی یا بدیهیات معنا یاد می‌شود، در این دو باب وجود دارند. از طرفی، چنین برمی‌آید که هر نوع اندیشیدنی مصداق تدبیر و تدبیر قرار نمی‌گیرد؛ بلکه با مقید کردن اندیشیدن، آن نوع اندیشیدن‌های سطحی و ظاهری از دایره بحث خارج می‌شوند. باین حال، در مفهوم لغوی، مصداقی برای آن‌ها تعیین نشده که بتوان با پدیده‌های زبانی موجود در خارج به آن، اشاره کرده تا ماهیتی ارجاعی به خود بگیرند. پس دلالت‌های درون زبانی و بافت زبانی تعیین می‌کند که مصداق تدبیر و تدبیر چه کسانی هستند.

اما براساس معنای اولیه تحقق این مؤلفه‌های معنایی؛ [+ثرف‌نگری]، [+شناخت دقیق]، [+کشف حقایق]، [+مصلحت امور]، [+ارزیابی دقیق]، [+تشخیص درست]، [+محتاطانه عمل کردن] را می‌توان مفروض گرفت، و پیش‌نمونه اصلی را با تکیه بر همین مؤلفه‌های معنایی و معنای لغوی در نظر گرفت که دربردارنده مفهوم آینده‌نگری و فرجام‌اندیشی است. صرف‌نظر از ساختار صرفی متفاوت تدبیر و تدبیر، با توجه به مفهوم یکسانی که این دو وزن منتقل می‌کنند، در جستار کنونی، تلاش می‌شود معنای هسته که شامل مفهوم تدبیر و تدبیر می‌شود، تطبیق داده شود، تا زمینه بررسی صورت‌های زبانی دیگری که گستره این مفهوم هستند نیز فراهم شود.

بررسی‌های صورت‌گرفته نشان می‌دهد که باب تفعیل در صورت اسمی استعمال نشده است؛ اما در وجه فعلی [ماضی و امر] و باب تفعیل در صورت اسمی [مصدری و اسم فاعلی] و فعلی [ماضی و مضارع] در خطبه‌ها و حکمت‌های نهج البلاغه به کار رفته است. بسامد باب تفعیل ۴ و بسامد باب تفعیل ۱۵ است.

۲-۱-۱. تدبیر

الف: معنای ایجابی و عینی تدبیر با مصداق خاص

تدبیر از جمله مفاهیم انتزاعی است که با دلالت برون‌زبانی یا ارجاعی و با پدیده‌های غیرزبانی در جهان خارج، طرح مفهوم نمی‌شود. به عبارتی دیگر، مصداقی در خارج ندارد تا بدان ارجاع داده شود؛ بلکه این واحد زبانی به دلیل ماهیت غیرارجاعی [مصداق] بیان‌کننده مفهومی است که به کمک دلالت درون زبانی درک می‌شود. اما بررسی متن نهج البلاغه نشان می‌دهد که این مفهوم انتزاعی در بافت زبانی در معرض جرح و تعدیلاتی قرار گرفته و ماهیت ارجاعی به خود می‌گیرد؛ بنابراین وقتی انتزاعی بودن مد نظر باشد با مفهوم به آن اشاره می‌شود و زمانی که ماهیت ارجاعی مقصود باشد، معنای تدبیر بیان

می‌شود تا با مفهوم انتزاعی تدبر، التباسی پیش نیاید. علاوه بر این، در اغلب تحلیل شواهد مخاطب با مصداق برابر نیستند.

امام (ع) در خطبه ۱۰۶ نهج البلاغه که بیان‌کننده اندیشه اعتقادی سیاسی ایشان است، اسلام را تعریف می‌کند و می‌فرماید: «نُورًا لِمَنِ اسْتَصَاءَ بِهِ وَفَهْمًا لِمَنِ عَقَلَ وَلُبًّا لِمَنِ تَدَبَّرَ وَآيَةً لِمَنِ تَوَسَّمَ وَبَصِيرَةً لِمَنِ عَزَمَ». امام (ع) در خطبه فوق، به صراحت مخاطب خاصی برای فهم دقیق و عمیق از اسلام مشخص نکرد؛ اما مضمون آن، بر این مهم دلالت دارد که با اعمال قیود «لمن عقل»، «لمن تدبر»، «لمن توسم»، و «عزم» این نوع فهم را ویژه همگان قرار نمی‌دهد؛ بلکه به‌طور ضمنی، مخاطب این نوع فهم و به‌ویژه تدبر را مؤمنان [مخاطب خاص] دانسته و با هم‌آیی واژه «لب» با «تدبر»، اسناد میان موصول و صله‌اش و در کل ارتباط واژه‌ها با هم، یک قالب مفهومی ایجاد کرده تا در این سیاق، این نوع تدبر را ویژه افراد عاقل و هوشیار قرار دهد و شخص متدبر [مصداق] به ذهن خطور کند.

در این صورت، تدبر از مفهوم انتزاعی به پدیده عینی تبدیل شده است (این امر که یکی از محورهای این رهیافت محسوب می‌شود دال بر بسط واژه دارد). به‌نوعی ایشان فهم اسلام را منحصر در اشخاصی دانسته که توانایی ژرف‌نگری و مصلحت‌اندیشی دارند. از طرفی، قیود مذکور بیانگر این است که در دیدگاه امام علی (ع) با انتساب تدبر به انسان، آن را فعل انسانی دانسته که فقط مؤمنان متصف به این صفت هستند. بافت زبانی، تنها بیان‌کننده نوعی انحصار نیست؛ بلکه با صورت فعلی ماضی، فهم اسلام و تدبر در آن را با محوریت مصداق خاص [شخص متدبر] قطعی و حتمی و تحقق‌یافته دانسته و گویی دوراندیشی را ذاتی مؤمنان می‌داند. در این خطبه، با حفظ مؤلفه‌های اصلی تدبر، بسط معنای اصلی مشهود است و در خوشه توافقی با معنای مرکزی قرار دارد. توسیع معنایی که در این بافت، بر مفهوم تدبر عارض شده در زمره توسیع شمولی قرار می‌گیرد؛ زیرا نسبت به نمونه اعلا تغییر بسیار جزئی داشته است.

در خطبه‌ای دیگر، امام (ع) می‌فرماید: «لِأَنَّ الْمُؤْمِنَ إِذَا أَرَادَ أَنْ يَتَكَلَّمَ بِكَلَامٍ تَدَبَّرَهُ فِي نَفْسِهِ فَإِنْ كَانَ خَيْرًا أَبْدَاهُ وَإِنْ كَانَ شَرًّا وَاوَاهُ وَإِنَّ الْمُنَافِقَ يَتَكَلَّمُ بِمَا أَتَى عَلَى لِسَانِهِ لَا يَدْرِي مَا ذَا لَهُ وَمَا ذَا عَلَيْهِ» (خطبه ۱۷۶، ص ۲۳۸). در این متن، نیز تدبر در کلام امام (ع) مطابق با معنای آن، در متون کلاسیک (معنای منتخب برای عضو قانونی) به کار رفته که در واقع، همان اندیشه مبتنی بر آینده‌نگری و فرجام‌اندیشی است. ایشان با تفکیکی که بین اندیشه مؤمن و منافق قرار داده، مخاطب این نوع از تدبر را به صراحت، خاص [المؤمن] می‌داند؛ زیرا این

نوع اندیشیدن را قاطعانه ویژه مؤمنان دانسته و این حتمیت را با فعل ماضی «تدبر» بیان کرده است. عبارت «فَإِنْ كَانَ خَيْرًا أَبَدَاهُ وَإِنْ كَانَ شَرًّا» بر توانایی مؤمنان در ارزیابی دقیق امور دلالت داشته و لازمه رسیدن به این مرحله، سپری کردن [+ ژرف‌نگری]، [+ شناخت دقیق]، [+ کشف حقایق]، [+ مصلحت امور] است که در نهایت به [+ تشخیص درست] و [+ محتاطانه عمل کردن] ختم می‌شود.

امام (ع) در عبارت «لِأَنَّ الْمُؤْمِنَ إِذَا أَرَادَ أَنْ يَتَكَلَّمَ بِكَلَامٍ تَدَبَّرَهُ فِي نَفْسِهِ» که به کمک امر عینی، امری انتزاعی را مفهوم‌سازی می‌کند و با اسنادی که میان این دو برقرار کرده، به‌نوعی ترکیب اضافی «تدبر مؤمن» را اراده کرده و این ترکیب، متضمن اختصاصی است که تکیه آن بر مضاف‌الیه است؛ یعنی تدبیری که ویژه و در انحصار شخص مؤمن است، و با محدود کردن این دایره شمول، مفهوم انتزاعی تدبر را به ماهیت ارجاعی [مصادق] نزدیک کرده است. واضح است که در این سیاق، انعطاف معنای مرکزی و معنای تدبر از طریق هم‌نشین‌ها مشخص می‌شود. بر این اساس، توسیع معنایی [توسیع معنایی در ارتباط با معنای هسته یا همان پیش‌نمونه سنجیده می‌شود و به معنای توسیع معنایی در رویکرد در زمانی نیست] مفهوم تدبر در این بافت زبانی نیز، مشمول توسیع شمولی می‌شود.

امام (ع) با توییح و سرزنش منافقان، به‌طور ضمنی آن‌ها را فاقد تدبر دانسته و با عبارت «لَا يَدْرِي مَا ذَا لَهُ وَمَا ذَا عَلَيْهِ» بر فقدان حکمت و دانش آن‌ها جهت ارزیابی دقیق تأکید داشته که این ضعف معرفتی نتایجی چون نداشتن شناخت دقیق در کشف حقایق و در نهایت ناتوانی در تشخیص درست بر مبنای مصلحت امور است. ایشان در نفی تدبر از منافقان، از مشتقات صرفی «دبر» [تدبر] استفاده نکرده است؛ اما این بدین معنا نیست که منافقان از قدرت اندیشه برخوردار نباشد.

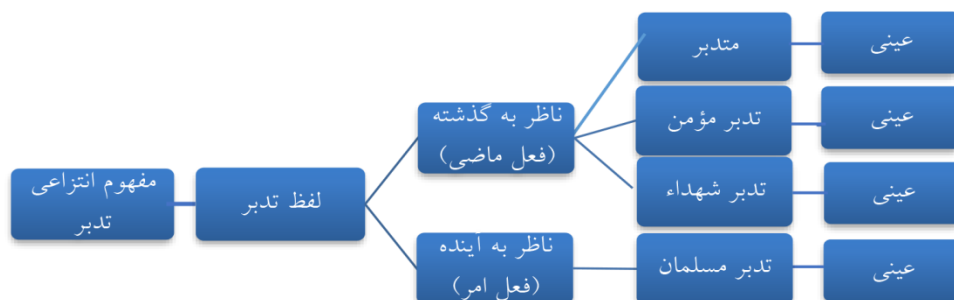
در خطبه ۱۸۲ که از زمره خطبه‌های اعتقادی سیاسی است، در این باره آمده است: «أَوَّهَ عَلَيَّ إِخْوَانِي الَّذِينَ تَلَوْا الْقُرْآنَ فَأَحْكَمُوهُ وَتَدَبَّرُوا الْقُرْصَ فَأَقَامُوهُ». در این خطبه که امام (ع) با یادآوری یاران شهیدش در جنگ صفین با هدف تحریک و ترغیب، مردم را به جهاد در راه اسلام فرامی‌خواند. صورت فعل ماضی «تدبروا» در این بافت زبانی، با وجود بسط معنای کانونی، معنای آینده‌نگری و فرجام‌اندیشی و مؤلفه‌های معنایی را در ضمن خود دارد و ویژه مؤمنانی قرار گرفته که به قصد قرب الهی کاری [جهاد] انجام داده‌اند. البته در معنای اولیه تدبر، قرب الهی به‌عنوان مؤلفه معنایی مد نظر نبود؛ بلکه روابط مفهومی و هم‌آیی واژه‌ها در متن خطبه، چنین ساخت مفهومی را ایجاد کرده است (در ادامه بحث خواهد شد).

در خطبه فوق، نیز با جمله «الَّذِينَ تَدَّبَّرُوا الْقُرْصَ» ترکیب اضافی «تدبر شهدا» اراده می‌شود که این مضمون، تدبر جهاد را در انحصار شهدا دانسته است. با اینکه واژه «شهید» از مفهومی انتزاعی برخوردار است، امام(ع) با ذکر نام شهدا، ماهیتی ارجاعی به آن بخشیده تا چنین القا کند که مفهوم انتزاعی تدبر با ماهیت عینی شهدا تصویرسازی می‌شود. در اینجا با مالکیتی که مضاف‌الیه به مضاف دارد و محدود شدن دایره شمول تدبر، «تدبر شهدا» مصداق واقع شده است؛ زیرا وجود شهید به عنوان ماهیت عینی و پدیده خارجی [قابل اشاره] به طور ضمنی تدبر را در بر می‌گیرد. توضیح بیشتر اینکه شهید را نمونه عینی تدبر می‌داند. با توجه به فحوای کلام می‌توان گفت تدبر در این بافت زبانی و در اثر هم‌آیی‌ها در محور افقی، از ترفیع معنایی برخوردار شده است. این تکثیر معنای مرکزی نیز در زمره توسیع شمولی قرار دارد.

ب: مفهوم ایجابی و انتزاعی تدبر

در خطبه‌ای دیگر آمده است: «وَتَدَّبَّرُوا أَحْوَالَ الْمَاضِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ قَبْلَكُمْ كَيْفَ كَانُوا فِي حَالِ التَّمَحِيصِ وَالْبَلَاءِ» (خطبه ۱۹۲: ص ۲۸۰). در این خطبه، تدبر علاوه بر بسط معنا، همه مؤلفه‌های معنای کانونی را در بر دارد. امام(ع) تدبر در سرگذشت مؤمنان را امری مبرم دانسته که صورت امری این مدخل واژگانی چنین ضرورتی را می‌رساند. مخاطب این نوع از تدبر، عام بوده که با اندیشیدن ظاهری توانایی درک دقیقی از باطن امور را ندارند. در واقع، صورت امری فعل به دلیل ماهیت انشایی بر عدم قطعیت و عینیت وقوع آن، دلالت دارد و این امر، ریشه در هم‌نشین‌ها و انطباق فعل تدبر با مخاطب عام [مسلمانان] دارد.

اگر چنین تصور شود که در نمونه فوق، امر از معنای اصلی خود خارج شده و معنای ثانوی آن محوریت دارد که مفهوم آن ارشادی است، در این صورت نیز، عینیتی در تحقیق یافتن فعل وجود ندارد. در این خطبه، امام با ذکر خاص [المؤمنین] بعد از عام [الماضین] به صورت ضمنی میان مؤمنان و کافران، ستمگران، منافقان تفکیک قائل شده است و در محور افقی، نیز تدبر را در هم‌آیی با مؤمنان می‌آورد. از طرفی، در این بافت که تدبر ناظر به آینده است، مخاطب و مصداق یکی هستند. «تدبر مسلمانان» به عنوان مصداق، در توسیع معنایی مطرح شده در شبکه شعاعی، در زمره توسیع شمولی قرار دارد. بسط معنایی مفهوم انتزاعی تدبر با محوریت لفظ «تدبر» و دیگر صورت‌های صرفی آن، در نمودار زیر رسم می‌شود:

نمودار (۲): بسط معنایی مفهوم انتزاعی تدبیر با محوریت لفظ «تدبیر» و دیگر مشتقات آن

نمودار فوق نشان می‌دهد که در دستگاه معنایی نهج البلاغه تدبیر با بسامد ۴؛ سه صورت فعل ماضی و یک صورت امری، استعمال شده است. از منظر امام(ع) این مفهوم صرفاً یک فعل انسانی است که در زمره افعال شناختی قرار دارد. در بافت زبانی نهج البلاغه تدبیر تمام مؤلفه‌های معنایی مفروض را داشته به‌نوعی هم‌پوشانی دارد؛ اما علاوه بر معناهای مفروض، در دستگاه معنایی نهج البلاغه دو مؤلفه دیگر [مصدق و قرب الهی] به مفهوم انتزاعی تدبیر اضافه شده که دال بر تکثیر معنای مرکزی و سیالیت آن دارد. داشتن مصداق خاص، تدبیر را از ماهیت انتزاعی خارج و به یک ماهیت ارجاعی [عینی] تبدیل کرده است که این امر، منافاتی با نوع هم‌پوشانی ندارد؛ زیرا شامل همه بدیهیات اصلی می‌شوند. از طرفی، فعل ماضی ۳ مصداق متفاوت دارد و در این حالت، مخاطب تدبیر، مؤمنان هستند. در صورت امری مخاطب و مصداق برابر بوده‌اند و همگی در خوشه معنایی توافقی با معنای مرکزی قرار دارند.

این بار مفهومی که متأثر از نوع هم‌نشین‌ها در محور ترکیبی است، در معناشناسی شناختی تحت عنوان مسئله انطباق طرح مفهوم می‌شود؛ بدین معنا که «وقتی واحدهای معنایی کنار یکدیگر قرار می‌گیرند، جرح و تعدیلی در معنای اجزای هم‌نشین به وجود می‌آورد. لنگ اگر برای ایضاح این نکته فعل دویدن (run) را مثال می‌زند. این فعل معمولاً به معنای حرکت سریع حیوانات دارای پاست؛ ولی شیوه دویدن انسان با شیوه دویدن اسب و دیگر حیوانات تفاوت دارد. فرایند مدلول این فعل در هر حیوانی انطباق پیدا می‌کند» (قائمی‌نیا، ۱۳۹۰ه.ش، ص ۳۱۰-۳۱۱). براساس این نظریه، انطباق فعل با فاعل، فاعل با مفعول و دیگر هم‌آیی‌ها تغییراتی در معنا به وجود می‌آورد که با توجه به بافت زبانی شدت و ضعف دارد، مثلاً جرح و تعدیل در مفهوم تدبیر با تکیه بر لفظ تدبیر شدت زیادی ندارد؛ اما بیشتر ماهیتی عینی به تدبیر بخشیده است.

[قرب الهی] از مؤلفه‌هایی است که در فرایند زبانی متن به مفهوم تدبر، عارض شده است [در تدبر شهدا] بررسی‌های صورت گرفته نشان می‌دهد برای شناخت نوع مؤلفه [قرب الهی] به شروط لازم و کافی^{۱۶} مفاهیم استناد شود. در این رابطه آمده است:

«توصیف هر مفهوم برحسب مجموعه‌ای از شرایط لازم و کافی، یکی از روش‌های سستی مطالعه مفاهیم است. در چنین رهیافتی، شرایطی که باید در نظر گرفته شوند تا مثلاً 'چیزی' زن باشد، شرایط لازم به حساب می‌آیند و اگر بتوانند مفهوم 'زن' را از سایر مفاهیم متمایز سازند، شرایط کافی تلقی خواهند. برای مثال، انسان بودن و مؤنث بودن جزء شرایط لازم مفهوم زن هستند؛ ولی شرط کافی نیستند. زیرا به کمک این دو شرط نمی‌توان مفهوم زن را از دختر متمایز ساخت و بالغ بودن شرط کافی مفهوم زن است» (صفوی، ۱۳۸۳، ص ۷۱).

چنین برداشت می‌شود که مؤلفه‌های معنایی که به‌عنوان معانی فرضی؛ [+ ژرف‌نگری]، [+ شناخت دقیق]، [+ کشف حقایق]، [+ مصلحت امور]، [+ ارزیابی دقیق]، [+ تشخیص درست]، [+ محتاطانه عمل کردن] مطرح هستند با شروط لازم هم‌سویی دارند. باین‌حال، [قرب الهی] از بدیهیات معنایی مفهوم تدبر برحسب معنای اولیه به حساب نمی‌آیند؛ اما با اینکه شرط کافی $\pm$ [قرب الهی] باشد هیچ‌گونه منافاتی ندارد؛

۲-۱-۲. تدبیر

الف: معنای سلبی و عینی تدبیر با مصداق خاص / مفهوم انتزاعی تدبیر

تحلیل محتوایی متن نهج البلاغه بیانگر این است که مفهوم تدبر به‌عنوان فعل انسانی همیشه به قصد قرب الهی نبوده است. امام(ع) در خطبه ۱۵۱ که مضمونی اعتقادی-سیاسی دارد، وقتی پیامدهای منفی فتنه‌هایی را متذکر می‌شوند که منجر به ویرانی پایه‌های اسلام شده، عبارت «ثم یأتی بعد ذلك طالع الفتنه الرجوف... وتلثم منار الدین وتقتض عقد الیقین. یهرب منها الأكثاس ویدبرها الأرجاس» را در راستای مضمون فوق پیش می‌برند.

در خطبه مذکور که صورت فعلی «یدبر» از باب تفعیل است، لازم است با تکیه بر بافت زبانی، میزان هم‌پوشانی آن با معنای لغوی [تدبیر و تدبر معنای لغوی یکسانی داشتند] مشخص شود. درباره معنای «یدبر» در جمله «یدبرها الأرجاس» آمده است: «به پایان کار می‌نگرند و اندیشه می‌کنند» (زمانی، ۱۳۶۷، ص ۳۵۳). همچنین بررسی شرح‌ها و دیگر ترجمه‌های نهج البلاغه نیز هم‌سو با همین معنا پیش رفته‌اند؛

از جمله ترجمه فیض الاسلام: «خردمندان دوراندیش از آن بگریزند و پلیدان و بدخواهان فکر و اندیشه به کار برده در آن راه قدم نهند» (۱۳۶۸ ه.ش، ج ۳، ص ۴۶۶). واضح است که صورت فعلی «بدبر» در این بافت زبانی در راستای معنای لغوی پیش رفته است؛ اما اینکه این نوع تدبیر، تمام مؤلفه‌های معنایی مذکور را دارد، تحلیل بیشتری نیاز است.

امام (ع) در این خطبه، به صورت غیرمستقیم این نوع تدبیر را از افراد عاقل که قصد قرب الهی در اعمالشان محوریت داشته، نفی کرده‌اند و با «الاکیاس» و زیرک خواندن آنان [هوشیاری نسبت به عواقب امر]، آنان را از این قلمرو خارج می‌کنند. ایشان حتی صورت منفی فعل «بدبر» را در هم‌آیی با «لایدبرها الاکیاس» قرار نداده‌اند؛ بلکه فعل «یهرب منها» را ذکر کرده‌اند تا تبیین کنند که چنین فتنه‌هایی به ذهن مؤمنان خطور نمی‌کند و پیوسته از نزدیکی به آن ابا دارند. ایشان با صورت ایجابی مشتقات فعلی «دبر»، آن را بر گروهی خاص تعمیم داده‌اند که با کلمه «الأرجاس» به ستمکاران و منافقان اشاره کرده. در بافت زبانی خطبه، عبارت‌های «یتوارثها الظلمة بالعهود» و «تتطقی فیها الظلمة» بر این مفهوم تأکید دارند.

ایشان با تعبیرهای «وعمی وجه الأمر» و «تغیض فیها الحکمة» مصداق‌های چنین تدبیری را عاری از حکمت لازم برای دوراندیشی در مصلحت امور می‌داند. امام (ع) در خطبه ۱۷۶، وقتی صفات مختص منافقان را بیان می‌کنند، آن‌ها را فاقد حکمت و دانش لازم می‌دانند و با عبارت «وَإِنَّ الْمُتَافِقَ يَتَكَلَّمُ بِمَا أَتَى عَلَى لِسَانِهِ لَا يَدْرِي مَا ذَا لَهُ وَمَا ذَا عَلَيْهِ» نیز، بر این امر، تأکید دارند. در نتیجه، تدبیر در بافت زبانی و براساس مسئله انطباق فعل با فاعل، در معرض جرح و تعدیلات زیادی قرار گرفته و با بار منفی، تنزل معنایی پیدا کرده که بیشتر با معنای دسیسه قربابت دارد و دارای همه مؤلفه‌های معنایی نسبت به معنای اولیه نیست.

جمله «وَيُدَبِّرُهَا الْأَرْجَاسُ» که امام (ع) امر انتزاعی تدبیر را به وسیله امر عینی مفهوم‌سازی می‌کنند، از دو زاویه درخور بررسی است:

الف: اگر به معنای ظاهری «تدبیر ستمگران و منافقان» بسنده شود، در این صورت ترکیب اضافی و حصر ایجاد می‌شود و اولویت را به ستمگران و منافقان می‌دهد؛ یعنی ستمگرانی که صاحب این نوع تدبیر بوده‌اند. بنابراین «تدبیر ستمگران» به عنوان مصداق خاص، مفهوم انتزاعی تدبیر را به ماهیت ارجاعی قابل اشاره تبدیل کرده است. از این رو، توسیع معنایی که در این بافت زبانی بر تدبیر عارض شده در زمره توسیع شمولی و در خوشه توافقی با سرمونه قرار دارد.

ب: اگر معنای «دسیسه» معیار باشد، در این صورت تدبر مفهوم انتزاعی و غیرارجاعی خود را حفظ می‌کند؛ اما در توسیع معنایی مشمول توسیع مجازی می‌شود. با توجه به بررسی معنای تدبر در دستگاه معنایی نهج البلاغه که با محوریت معنای کانونی پیش رفته است، این بار سلبی که در اثر هم‌آیی بافتی با «الفتنه» و «الأرجاس» حاصل شده است، با بار ایجابی تدبر در خوشه تقابلی قرار دارد.

این تفکیکی که امام میان مؤمنان و کافران قائل شده به منزله نفی کلی تدبیر نبوده است؛ بلکه گونه‌ای خاص از تدبیر را نفی می‌کند. در واقع، به این امر اشاره دارد که همه انسان‌ها در متعلق تدبیر در یک رتبه نیستند و گاهی، عمل تدبیر بار منفی می‌گیرد. چنان‌که ذکر شد، تدبیر در معنای لغوی، باری ایجابی دارد و معنای سلبی آن، باری است که هم‌نشین‌ها به آن تحمیل کرده‌اند. درباره میزان تأثیرپذیری واژه از بافت زبانی آمده است:

«در کنار قوانین وضع و دلالت، قوانین دیگری نیز وجود دارد که قلمرو معانی کلمات را تحدید می‌کند یا توسعه می‌بخشد. به بیانی دیگر، هر واژه در لغت‌شناسی یک معنای وضعی دارد؛ اما همان واژه وقتی در جمله ای خاص و درون یک متن قرار می‌گیرد، آن متن پوششی بر آن معنای وضعی می‌گذارد [معنا در متن]، و از طریق معنای اضافی که از طریق قراین معلوم می‌شود، و معنایی غائی مطلق، مفهوم آن واژه غایی بدست می‌آید» (سعیدی روشن، ۱۳۸۳ه.ش، ص ۴۰۸).

این مسئله بر واژه مورد بحث صدق می‌کند. در جایی دیگر، هم‌نشین‌ها در محور افقی، جرح و تعدیل زیادی در بار معنایی تدبیر ایجاد کرده‌اند که تدبیر در این صورت منفی بیشترین فاصله را در کسب مؤلفه‌های معنایی دارد؛ آنجاکه امام (ع) می‌فرماید: «فَعِنْدَ ذَلِكَ يَكُونُ السُّلْطَانُ بِمَشُورَةِ النِّسَاءِ، وَإِمَارَةِ الصَّبِيَّانِ، وَتَدْبِيرِ الْخَصِيَّانِ» (حکمت ۱۰۲: ص ۴۶۰)؛ زیرا انطباق تدبیر با «الخصيان»، و هم‌آیی آن با «مشورة النساء» و «إمارة الصبيان»، سبب تنزل معنایی تدبیر و فاصله گرفتن از معناهای مفروض در بالاترین حد ممکن شده است. تا جایی‌که در این محور افقی معنای بی‌درایتی را به خود گرفته است. در این خطبه امام (ع) امر انتزاعی را با امر عینی مفهوم‌سازی می‌کند که از دو زاویه قابل بررسی است:

الف: در ترکیب اضافی «تدبیر الخصيان» به دلیل مالکیت خصيان، نوعی حصر ایجاد شده و تدبیر ماهیتی عینی ارجاعی [مصدق] به خود گرفته و گویی به عنوان پدیده زبانی محسوب شده که قابل اشاره باشد. از این رو، در توسیع معنایی، توسیع مجازی بر آن، صدق کرده، و در خوشه تقابلی با معنای هسته قرار دارد.

ب: اگر معنای «بی‌درایتی» ملاک باشد، در این صورت تدبیر مفهوم انتزاعی خود را حفظ کرده و در توسیع معنایی، مشمول توسیع مجازی می‌شود. با توجه به بررسی معنای تدبیر در دستگاه معنایی نهج البلاغه که با محوریت معنای کانونی پیش رفته است، این بار سلبی تدبیر [در اثر هم‌نشینی‌ها] با بار ایجابی تدبیر در خوشه تقابلی قرار دارد.

ب: مفهوم سلبی و انتزاعی تدبیر

در حکمت ۱۶ و ۴۵۹ نهج البلاغه مصدر این صورت فعلی، نیز بار منفی به خود گرفته است: «تَذِلُّ الْأُمُورَ لِلْمَقَادِيرِ حَتَّى يَكُونَ الْحَنْفُ فِي التَّدْبِيرِ» (حکمت ۱۶: ص ۴۴۶)، «يَغْلِبُ الْمَقْدَارُ عَلَى التَّقْدِيرِ حَتَّى تَكُونَ الْآفَةُ فِي التَّدْبِيرِ» (حکمت ۴۵۹: ص ۵۲۸). در این دو حکمت که مخاطب عام است با کنارهم‌گذاری واژگان با هم، به‌ویژه هم‌آیی «الحنف» با «التدبیر» و «الآفة» با «التدبیر»، و مقایسه بین قدر الهی و تدبیر بشری، بار منفی به این فعل شناختی تحمیل می‌شود؛ اما این بار منفی بدین معنا نیست که تدبیر در این دو بافت زبانی، از مؤلفه‌های معنایی یا همان شروط لازم فاصله گرفته باشد. در واقع، تدبیر در این محور ترکیبی همان معنای نمونه اعلا را دارد و بار منفی آن به‌عنوان عامل بازدارنده در برابر تقدیر الهی است.

ازطرفی، این دو حکمت با مضمون ارشادی [خارج شدن کلام خبری از معنای اصلی خود] نشان می‌دهند دوراندیشی و فرجام‌اندیشی و تعقیب امور در همه حال سفارش نمی‌شود [عدم تدبیر]؛ زیرا گاهی افراط در این زمینه و نادیده گرفتن قدر الهی، انسان را به تباهی می‌کشاند. تدبیر در این بافت زبانی، با حفظ مفهوم انتزاعی خود در خوشه تقابلی با معنای مرکزی قرار دارد و در بسط معنایی شبکه شعاعی در زمره توسیع شمولی است.

خلاصه اینکه بررسی نمونه‌ها، بر سیال بودن مفهوم تدبیر دلالت دارند. ازطرفی، این تصویرسازی منفی، براساس متعلق تدبیر یکسان نیست؛ بلکه وقتی مصداق خاص دارد، در اوج تنزل معنایی قرار گرفته؛ و وقتی مفهوم انتزاعی خود را حفظ کرده، نه تنها تنزل معنایی نداشته، بلکه معنای پیش‌نمونه را نیز حفظ کرده است.

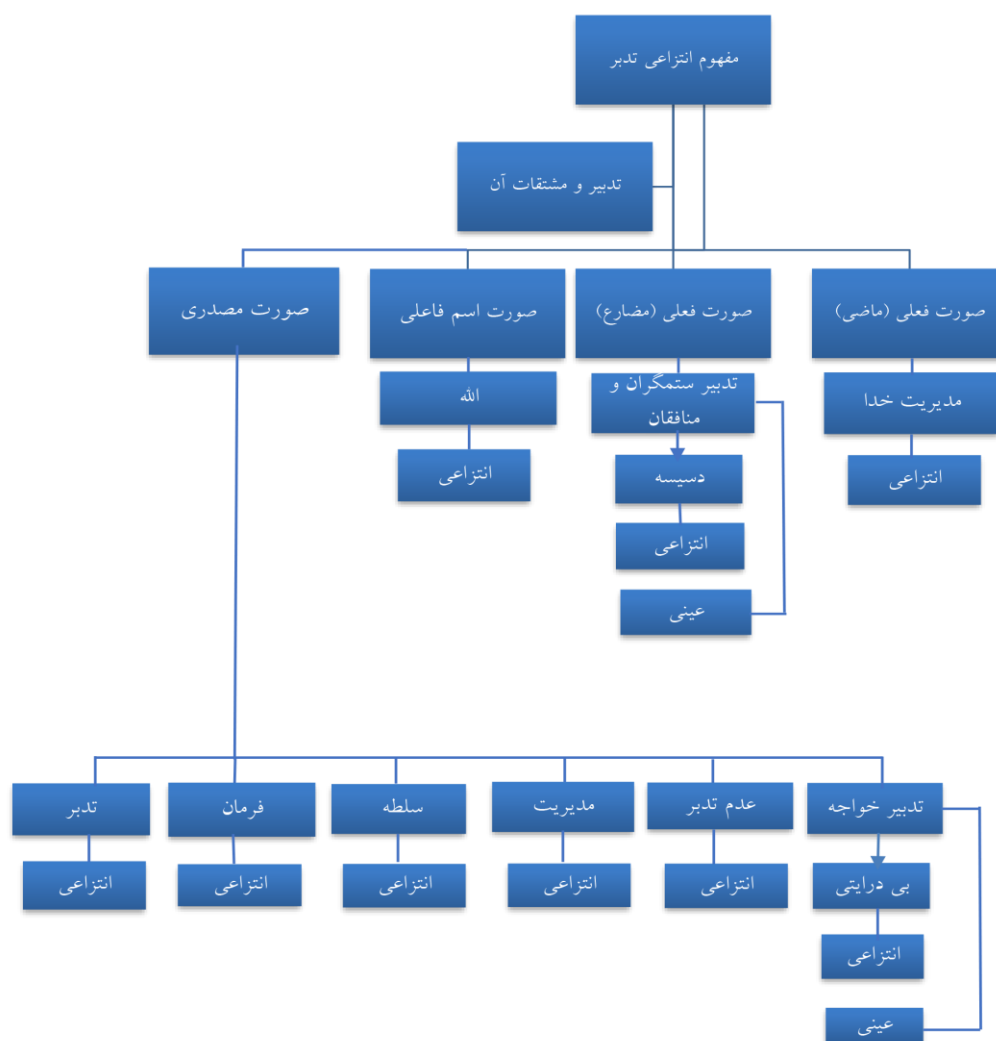
ج: مفهوم ایجابی و انتزاعی تدبیر با مصداق خاص

مدیریت امور ازجمله معانی است که در بافت زبانی نهج البلاغه با تصریح به واژه تدبیر با مصداق «الله» بیان می‌شود. درباره تدبیر «الله» آمده است: «منظور از تدبیر در رابطه با خداوند متعال، سامان‌دهی

امور جهان به بهترین وجه ممکن و تسلط بر آن است» (مصطفوی، ۱۹۷۱م، ج ۳، ص ۱۹۴). از این رو، کلام حضرت امام در خطبه ۱۸۶؛ «لَا لِسَامٍ دَخَلَ عَلَيْهِ فِي تَصْرِيفِهَا وَتَدْبِيرِهَا وَلَا لِرَاحَةِ وَاصِلَةٍ إِلَيْهِ وَلَا لِثَقَلِ شَيْءٍ مِنْهَا عَلَيْهِ لَا يَمْلُهُ طُولُ بَقَائِهَا فَيَدْعُوهُ إِلَى سُرْعَةِ إِفْنَائِهَا وَلَكِنَّهُ سُبْحَانَهُ دَبَّرَهَا بِلُطْفِهِ»، و خطبه ۹۱ آنجاکه درباره صفات الهی می‌فرمایند: «قَدَّرَ مَا خَلَقَ فَأَحْكَمَ تَقْدِيرَهُ وَدَبَّرَهُ فَأَلْطَفَ تَدْبِيرَهُ» (خطبه ۹۱: ص ۱۱۲)، و خطبه‌های ۶۵، ۱۸۲ و ۲۱۳، «تدبیر» با مصداق خاص [خدا] با حفظ مفهوم انتزاعی بر معنای مدیریت امور توسط خدا دلالت دارند. از طرفی، ذکر مصداق دلیلی بر عینی و ارجاعی بودن آن نبوده است: زیرا «الله» نیز از مفهومی انتزاعی برخوردار بوده است و در خوشه توافقی و در زمره توسیع شمولی بسط معنای اصلی قرار دارد.

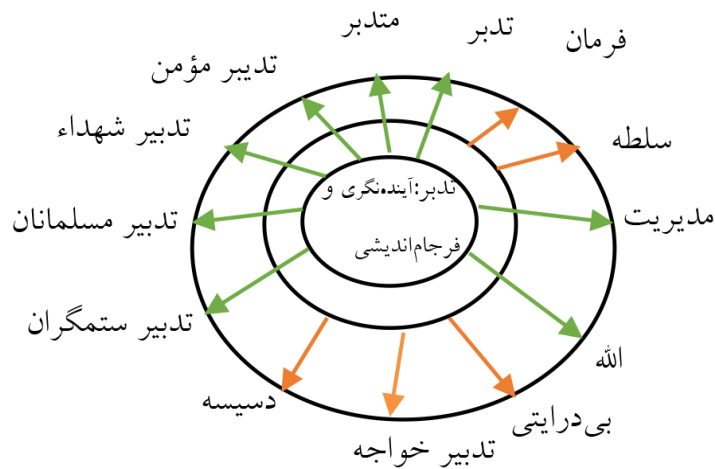
امام(ع) ضمن معنای مدیریت، با کنارهم‌گذاری واژگان از «تدبیر»، قالب مفهومی جدیدی ایجاد کرده‌اند تا معنای تسلط و فرمان را اراده کنند: «فَحُجَّتُهُ بِالتَّدْبِيرِ نَاطِقَةً وَدَلَّاهُ عَلَى الْمُبْدِعِ قَائِمَةً» (خطبه ۹۱: ص ۱۱۰). شواهد موجود در این بخش از خطبه، بر دلالت معنایی تدبیر بر سلطه و تسلط خداوند بر امور اشاره دارند. در ادامه همین خطبه آمده است: «فَأَشْهَدُ أَنَّ مَنْ شَبَّهَكَ بِبَنَائِنِ أَعْضَاءِ خَلْقِكَ وَتَلَاخُمِ حَقَاقِ مَفَاصِلِهِمُ الْمُحْتَجَّةِ لِتَدْبِيرِ حُكْمَتِكَ» (همان) که از واژه تدبیر معنای فرمان را اراده کرده است، این معناهای کشسانی مدیریت در بیشتر ترجمه‌های نهج البلاغه مد نظر قرار نگرفته و اغلب با تصریح به واژه تدبیر ترجمه شده‌اند. انعطاف معنای مرکزی در این قسمت، در زمره توسیع مجازی و خوشه توافقی با معنای اصلی قرار دارد.

در خطبه ۱۸۵ با صورت اسم فاعلی «المُدَبِّر» «فَالْوَيْلُ لِمَنْ أَنْكَرَ الْمُقَدَّرَ وَجَحَدَ الْمُدَبِّرَ»؛ «المُدَبِّر» از صفات خداوند خداوند است که هدف از ذکر آن، اراده اسم «الله» است. در حکمت ۱۱۳ «لَا مَالَ أَعُوذُ مِنَ الْعَقْلِ وَلَا وَحْدَةَ أَوْحَسُ مِنَ الْعُجْبِ وَلَا عَقْلٌ كَالْتَّدْبِيرِ»، تدبیر در معرض هیچ‌گونه جرح و تعدیلی نبوده و با حفظ همه مؤلفه‌های معنایی پیش‌نمونه، در این سیاق قرار گرفته است که اراده معنای تدبیر [آینده‌نگری و فرجام‌اندیشی] مد نظر است. دو مورد اخیر، در خوشه معنایی توافقی و توسیع شمولی با معنای مرکزی قرار دارند. بسط معنایی مفهوم انتزاعی تدبیر با محوریت لفظ «تدبیر» و دیگر صورت‌های صرفی آن، در نمودار زیر رسم می‌شود:

نمودار (۳): بسط معنایی مفهوم انتزاعی تدبیر با محوریت لفظ «تدبیر» و دیگر مشتقات آن

نمودار (۳): بسط معنایی مفهوم انتزاعی تدبیر با محوریت لفظ «تدبیر» و دیگر مشتقات آن
 با توجه به اینکه انعطاف معنای مرکزی مفهوم انتزاعی تدبیر، معانی دیگری را به دنبال دارد، براساس
 نمودار (۱) شبکه شعاعی مفهوم انتزاعی تدبیر با تکیه بر توسیع معنایی؛ شمولی و مجازی نسبت به معنای
 اصلی ترسیم می‌شود:

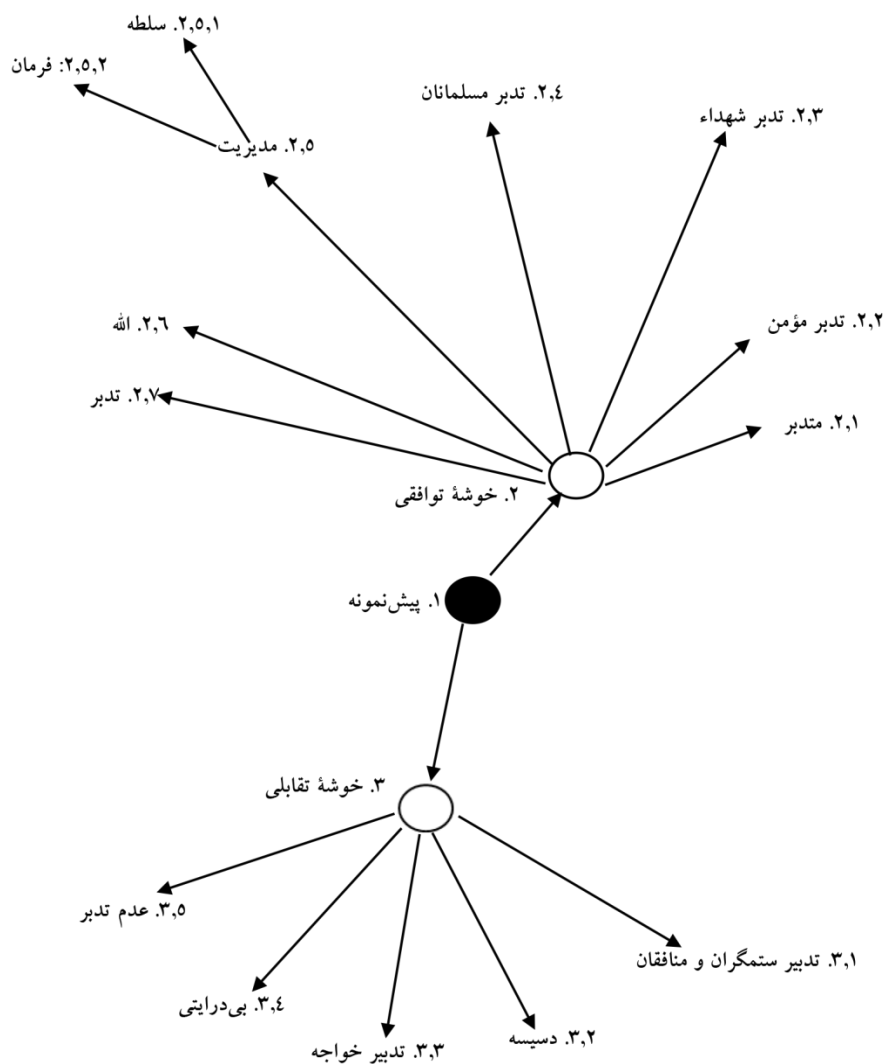

نمودار (۴): شبکه شعاعی مفهوم تدبر براساس توسیع معنایی شمولی و مجازی

نمودار فوق نشان می‌دهد که معانی جدید، محصول انعطاف معنای مرکزی هستند؛ اما جایگاه قرار گرفتن فلش‌ها بر نمودار بیانگر تفاوت‌هایی میان معانی است. این تفاوت‌ها در توسیع معنایی شمولی و مجازی طرح مفهوم می‌شوند. بنابراین معنای «دسیسه»، «تدبر خواجه»، «بی‌درایتی»، «سلطه» و «فرمان» نسبت به معنای مرکزی، توسیع مجازی دارند، و سایر معانی نسبت به معنای مرکزی، توسیع شمولی و نزدیک به پیش‌نمونه هستند.

از آنجاکه معانی جدید نسبتبه معنای هسته در دو خوشه معنایی؛ توافقی و تقابلی قرار می‌گرفتند؛

از این‌رو، شبکه معنایی مفهوم انتزاعی تدبر با محوریت خوشه تقابلی و توافقی ترسیم می‌شود:

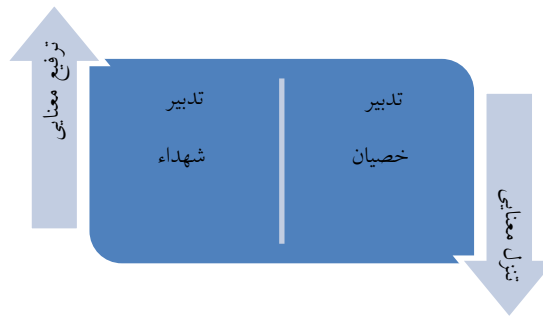
نمودار (۵): شبکه معنایی مفهوم انتزاعی تدبیر با تکیه بر دو خوشه معنایی توافقی و تقابلی

۳. نتیجه

تطبيق نظریه مقوله‌بندی بر دستگاه معنایی نهج البلاغه، منجر به استخراج شبکه معنایی جدیدی از بافت درونی آن شده که دال بر پویایی متن این کتاب شریف دارد. بررسی‌های صورت‌گرفته درباره مفهوم انتزاعی تدبیر بر این مهم دلالت دارد که وقتی از مفهوم تدبیر بحث می‌شود، لفظ تدبیر معیار نیست؛ بلکه مفهومی انتزاعی ملاک بوده است که براساس کسب بیشترین مؤلفه‌های معنایی «آینده‌نگری و فرجام‌اندیشی» به عنوان معنای مرکزی آن، به شمار می‌رود و دیگر معانی جدید از

انعطاف این معنا، حاصل می‌شوند. در بافت زبانی نهج البلاغه، مفهوم انتزاعی تدبر باتوجه به نوع مصادیقش متغیر است؛ بنابراین، دو بار معنایی ایجابی و سلبی در دو خوشه معنایی توافقی و تقابلی و ازطرفی، تکثیر معنای مرکزی با محوریت توسیع شمولی و مجازی در آن کارگاه معنایی استنباط شده که دال بر سیال بودن معنا دارد.

مقایسه بین دو واژه تدبر و تدبیر نشان می‌دهد که هر دو در معنای مرکزی برابرند. با این تفاوت که تدبیر از معنای هسته فاصله بسیار زیادی گرفته و نسبت به تدبر جرح و تعدیلات بیشتری در مؤلفه‌های معنایی داشته است؛ زیرا با نگاهی لفظ‌محوری به این دو واژه، توسیع مجازی صرفاً بر تدبیر عارض می‌شود، و تدبر، در توسیع شمولی معنای هسته پیش می‌رود. علاوه بر این، زمانی که تدبیر از مفهوم انتزاعی خارج می‌شود، در خوشه معنایی تقابلی با سرنمونه قرار می‌گیرد. صرف‌نظر از لفظ، مفهوم تدبر ویژه مؤمنان، کافران، منافقان و... است؛ اما لفظ تدبر به مؤمنان اختصاص داده شده و لفظ تدبیر بیشتر با محوریت مدیریت «الله» و مصادیق منفی دیگری به کار رفته است. مفهوم تدبر در دستگاه معنایی نهج البلاغه در سیاق‌های مختلف [رویکرد هم‌زمانی] ترفیع و تنزل معنایی داشته که بالاترین حد تنزل معنایی با تصریح به واژه تدبیر و اوج ترفیع معنایی با صورت فعلی واژه تدبر بیان می‌شود:

معناشناسی متن نهج البلاغه بیانگر توسیع معنایی تدبر است که انعطاف معنای مرکزی، معنای جدید دیگری همچون متدبر، تدبر مؤمن، تدبر شهدا، تدبر مسلمانان، تدبر منافقان، دسیسه، تدبیر خصیان، بی‌درایتی و مدیریت امور را به دنبال دارد. علاوه بر این، سلطه و فرمان معنای کشسانی است که از بطن معنای مدیریت حاصل می‌شوند. مفهوم تدبر در کلام امام(ع) گاهی ماهیتی انتزاعی و غیرارجاعی و گاهی ماهیتی عینی و ارجاعی به خود می‌گیرد و این عینیت در تدبیر شهدا و تدبیر خصیان به اوج خود می‌رسد.

منابع

- ابن منظور، محمد بن مكرم. (۱۴۱۴هـ). لسان العرب. المجلد الرابع. ط ۳. بيروت: دار صادر.
- المصطفوي، علامة حسن. (۱۹۷۱م). التحقيق في كلمات القرآن الكريم. ج ۳. بيروت: دارالكتب العلمية.
- افراشي، آزيتا. (۱۳۹۵هـ.ش). مجموعه مقالات نخستين همایش ملی معناشناسی شناختی. تهران: نویسه پارسی.
- پالمر، فرانک ر. (۱۳۸۷هـ.ش). نگاهی تازه به معنی‌شناسی. ترجمه کورش صفوی. چ ۵. تهران: مرکز.
- بلاوی، رسول؛ و زهرا ماهوزی. (۱۳۹۸هـ.ش). «کاربست الگوهای تحلیل کنش‌های کلامی امام علی علیه‌السلام در نهج البلاغه». دوفصلنامه علمی دانش سیاسی. س ۱۵. ش ۲. ص ۳۶۹ - ۳۸۸. Doi: 10.30497/pk.2019.2670
- توکل‌نیا، مریم؛ و ولی‌الله حسومی. (۱۳۹۷هـ.ش). «تحلیل شبکه معنایی حرف من در قرآن با رویکرد معناشناسی شناختی». فصلنامه لسان مبین. س ۹. ش ۴. ص ۲۱ - ۴۳. doi: 10.30479/lm.2018.1525
- زمانی، کریم. (۱۳۶۷هـ.ش). فرهنگ لغات نهج البلاغه. تهران: کیهان.
- سعیدی روشن، محمدباقر. (۱۳۸۳هـ.ش). تحلیل زبان قرآن و روش‌شناسی فهم آن. چ ۱. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- صفوی، کورش. (۱۳۸۳هـ.ش). درآمدی بر معناشناسی. چ ۲. تهران: سوره مهر.
- (۱۳۸۴هـ.ش). فرهنگ توصیفی معناشناسی. چ ۱. تهران: فرهنگ معاصر.
- فیض‌الاسلام اصفهانی، علی‌نقی. (۱۳۶۸هـ.ش). ترجمه و شرح نهج البلاغه. ج ۳. تهران: سازمان چاپ و انتشارات فقیه.
- قائم‌نیا، علیرضا. (۱۳۹۰هـ.ش). معناشناسی شناختی قرآن. چ ۱. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- قراملکی، احد فرامرز. (۱۳۸۰هـ.ش). روش‌شناسی مطالعات دینی. چ ۱. مشهد: دانشگاه علوم انسانی رضوی.
- مختار عمر، احمد. (۱۳۸۵هـ.ش). معناشناسی. ترجمه سیدحسین سیدی. چ ۱. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- مزبان، علی حسن. (۱۳۹۴هـ.ش). درآمدی بر معناشناسی در زبان عربی. ترجمه فرشید ترکاشوند. چ ۱. تهران: سمت.

References

- Afrashi, A. (2016 M). *Proceedings of the first national conference on cognitive semantics*. Tehran: Neveeseh [In Persian]
- Al-Mustafawi, H. (1971 M). *Researching the words of the Holy Quran*. 3rd v. Beyrouth: Dar Al – Kotob Al Ilmiyah [In Arabic]
- Balavi, R., & Mahoozi. Z. (2019 M). Analyzing speech act patterns in Imam Ali's Nahj al-Balagha. *Bi-quarterly Journal of Political Knowledge*. 15 (2). P 369 – 388. [In Persian] Doi: 10.30497/pk.2019.2670
- Faiz-ul-Islam Isfahani, A. (1989 M). *Translation and description of Nahj al-Balagha*. Volume III. Tehran: Faghih [In Persian]
- Ghaemina, A. (2011 M). *Cognitive semantics of the Qur'an*. 1st ed. Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought [In Persian]
- Gharamaleki, A. (2001 M). *Methodology of religious studies*. 1st ed. Mashhad: Razavi University Of Islamic Sciences [In Persian]
- Ibn Manzur, M. (1414 M). *Lisān Al –Arab*. 4th v. 3rd ed. Beyrouth: Darsader [In Arabic]
- Mozban, A. (2015 M). *An introduction to semantics*. Translated by Farshid Turkashund. 1st ed. Tehran: Samt [In Persian]
- Mukhtar Omar, A. (2006 M). *Semantics*. Translated by Seyyed Hossein Sayedi. 1st ed. Tehran: Ferdowsi University of Mashhad Press [In Persian]
- Palmer, F. (2008 M). *A new look at semantics*. 5th ed. Translated by kurush Safavy. Tehran: Markaz Book Store [In Persian]
- Safavi, K. (2004 M). *An introduction to semantics*. 2nd ed. Tehran: Sooremehr [In Persian]
- (2005 M). *Descriptive culture of semantics*. 1st ed. Tehran: Farhangmoaaesr Publisher [In Persian]
- Saidi Roshan, M. (2004 M). *Analyzing the language of the Qur'an and the methodology of understanding it*. 1st ed. Qom: Research Institute for Islamic Culture and Thought [In Persian]
- Tavakolnia, M., & Walī Allāh, H. (2018 M). Analyzing the semantic network of The letter من in the Qur'an with the approach of cognitive semantics. *Lisān-i Mubīn*, 9 (4). P 21 – 43. [In Persian] doi: 10.30479/lm.2018.1525
- Zamani, K. (1988 M). *The encyclopedia of Nahj al-Balagha*. Tehran: Keyhan [In Persian]
- Afrashi, A. (2016 M). *Proceedings of the first national conference on cognitive semantics*. Tehran: Neveeseh [In Persian]
- Al-Mustafawi, H. (1971 M). *Researching the words of the Holy Quran*. 3rd v. Beyrouth: Dar Al – Kotob Al Ilmiyah [In Arabic]

النطاق المفهومي للفظـة «التدبر» الانتزاعية في النظام الدلالي لنهج البلاغة (استناداً إلى نظرية مقولة الأصل)

الهـام بابـلي بهـمه*

^١ دكتوراه في قسم اللغة العربية وآدابها، جامعة كاشان، كاشان، إيران.

معلومات المقالة الملخص

نوع المادة: مقالة محكمة

تاريخ الوصول: ١٤٠٣/٠٨/١٩

تاريخ القبول: ١٤٠٣/١٠/٠٤

معرفة الأساليب الدلالية الجديدة وإمكانية توظيفها في النصوص الدينية يقود القاريء إلى فهم أعمق للطبقات الدلالية للنص، وهو أمر متجذر في قصد المتكلم إلا أنّ جميع الأساليب الحديثة لعلم الدلالة لا تنطبق على النصوص الدينية. يعتبر أصل المقولة أحد موضوعات علم اللغة المعرفي حيث يدرس التوسع الدلالي للألفاظ في النص تحت عنوان نظرية الشبكة الشعاعية، وفي الحقيقة يركز على "دلالات النص" من خلال فحص وتحليل طبقاته المختلفة. تتكون الشبكة الشعاعية حول المعنى المركزي الذي يشار إليه بالنموذج الأصل. يحاول المقال هذا باستخدام المنهج الوصفي - التحليلي ومنهج علم الدلالة المتزامن في السياق اللغوي أن يدرس النطاق المفهومي للفظـة «التدبر» الانتزاعية في النظام الدلالي لنهج البلاغة استناداً إلى نظرية مقولة الأصل ويركز على علم الدلالة الترابطية. وبما أن التدبر يعتبر من الأفعال المعرفية الإنسانية، فمعرفة الشبكة الدلالية المتعلقة بهذا المفهوم يبدو ذا أهمية بالغة. أظهرت نتائج البحث أنه يمكن في نص نهج البلاغة كشف مفهوم التدبر بطريقتين مباشرة وغير مباشرة ودراسة موضوع «التدبر» بالشروط الضرورية تتغير حسب مصاديقها. الاستشراف و التفكير المستقبلي هما المعنى المركزي للتدبر والتدبير. ولهاتين الكلمتين طبيعة مرجعية، بالإضافة إلى المفهوم الانتزاعي في السياق اللغوي ويصل ذلك إلى ذروته في "تدبير الشهداء" و"تدبير الخصيان". ومرونة مفهوم التدبر تعني سيولة المعنى ومن ناحية أخرى، فإن التوسع المعجمي للتدبير أكثر من التدبر. تندرج الشبكة الدلالية لهذا المفهوم الانتزاعي، في مجموعتين دلالتين، الاتفاقية والتباني والتوسيع الشمولي والمجازي بالنسبة إلى المعنى المركزي.

الكلمات المفتاحية: نهج البلاغة، علم الدلالة، مقولة الأصل، النموذج الأصل، التدبر.

الاقتباس: بابلي بهمه، الهام (١٤٠٤). النطاق المفهومي للفظـة «التدبر» الانتزاعية في النظام الدلالي لنهج البلاغة (استناداً إلى نظرية مقولة الأصل)، فصلية لسان مبین العلمية، مقالة محكمة، السنة السابع عشرة، الدورة الجديدة، العدد الواحد و الستون، خريف ١٤٠٤، ص ٥٣-٨١.

المعرف الرقمي: 10.30479/lm.2024.20330.3723

حقوق التأليف والنشر © المؤلفون.

الناشر: جامعة الإمام الخميني (ره) الدولية.